

Lisbeth Gundlund Jensen

»Pelle Erobrerens« skæbnehistorie

Med *Pelle Erobreren* har Nexø lidt den vanskæbne i den litterære og politiske offentlighed i det 20. århundrede, at han i meget ringe grad er blevet anerkendt for sit *selvstændige* bidrag til såvel den litterære som den politiske tradition. For mange efterkommere har Nexø altid været 'for meget' det ene eller det andet: *For meget* påvirket af II. Internationales revisionisme eller - modsat - *for meget* påvirket af »oppositionens gadedrenge«, eller også har han slet og ret haft *for lidt* forstand på arbejderbevægelsen, eller han har om ikke andet været *for borgerlig* i sin kritiske distance til den socialdemokratiske fagbevægelse. - Eller også valgte man at tage *Pelle Erobreren's* forfatter på sit politiske og kulturpolitiske banner, idet man diskret overså hans afvigende holdninger.

I sine litterære aspekter er romanen blevet kritiseret for at være *for meget* 'digt', at indeholde *for meget* eller *for lidt* 'lyrik', helteskikkelsen er enten tegnet *for skarpt* eller *for svagt*, og især socialdemokrater og venstrefløj har fra 30'erne og op til 70'erne og i de tidlige 80'ere i det hele taget hæftet sig kritisk ved hans anvendelse af den '*borgerlige*' *dannelsesroman-form*.

Jeg skal i det følgende forsøge at fremhæve Martin Andersen Nexø's selvstændige og originale bidrag i datidens politiske og litterære debat og tradition og opridse det 'tidsbundne' - i politisk og ideologisk forstand - ved samtidens og eftertidens mange forskelligartede kritiske indfaldsvinkler til det monumentale værk om *Pelle Erobreren*.¹

Sultens strategi

Det har især været værkets 'voksne' politiske afdeling, der har været stridens æble, mere præcist fra det øjeblik, hvor Pelle træder ind på den historiske scene som »Lynet«. Lad os inden vi går over til en behandling af de forskellige reaktioner på værket forsøge at opridse en kort uhildet analyse af nogle

af de afgørende kontroversielle problemstillinger i romanen. Lad os i første omgang opholde os ved Nexøs holdning til »Den store Kamp« og til nøglepersonerne, Pelle og Morten, og deres indbyrdes forhold.

Det er en ofte overset kendsgerning, at Nexø ikke indtog et for eftertiden traditionelt venstrefløjsstandpunkt i sin fremstilling af »Den store Kamp«. Det traditionelle venstrefløjsstandpunkt i eftertiden - det være sig i kommunistiske, syndikalistiske eller diverse venstresocialistiske miljøer - kritiserer altid Socialdemokratiets *moderation* i anvendelsen af strejkevåbnet. Nexø skildrer imidlertid afslutningen på den store kamp således:

»Og hen på Eftermiddagen kom der løbesedler fra *Arbejderen* og bekræftede Rygtet; jo denne Gang var det endelig sandt. Og en Sejr var det tilmed: Foreningsretten var haandhævet, og Kapitalen havde faaet Respekt for Arbejderne som en Faktor, man ikke længer kunde komme udenom! For resten var *status quo* bevaret.

»Tænk, og de har tilmed faaet Respekt for os - og Status kvo har de inte kunnet gøre noget!« Saa lo de over hele Ansigtet af Glæde over at ogsaa han var bevaret, skønt ingen af dem kendte ham.«²

Som det med al ønskelig tydelighed fremgår af citatet har nok så megen radikalitet i anvendelsen af strejkevåbnet ikke kunnet råde bod på de strejkendes fundamentale faglige og politiske usikkerhed og naivitet.

Pelle har - noget letsindigt fremgår det af Nexøs skildring - om nogen bidraget til at foregøgle arbejderne drømmen om, at der skulle ligge et nyt land, et nyt samfund, for enden af strejken. Ved fredsslutningen bliver disse drømme med ét slag afsløret som utopiske. Heri ligger selvfølgelig også en anklage - mod lederne - men *ikke* en traditionel anklage for at 'sælge ud af massernes krav' eller lignende.

Den afgørende pointe i Nexø's kritik af strejken er, at massernes lykke-drøm ikke kunne være blevet indfriet i en kamp som den store kamp, radikal anvendelse af strejkevåbnet eller ej. De faglige lederes kompromis skildres ganske vist kritisk som en pragmatisk løsning, men slet ikke som bevægelsens egentlige waterloo. Nexø ønsker først og fremmest at afklæde strejkevåbnet den magi (som senere venstrefløj også har udstyret det med). Nexø skildrer selvfølgelig strejkens heroiske sider, og også i det senere bind anerkender han strejken som et vældigt løft for arbejderbevægelsen, men han lægger heller ikke fingrene imellem i skildringen af strejkestrategiens skyggesider og menneskelige ofre: det går hårdt ud over familierne - kvinderne og børnene især - kampen bliver en besættelse, der fejrer almindelige menneskelige hensyn til side. Besk i tonen er bl.a. en scene, hvor Pelle

opsøger en strejkebryder, som er bevægelsesveteran. Pelle maner:

»Og husk paa du er gammel Fagforeningsmand«.

»Gammel -? ja jeg har været med fra første Begyndelse.« Manden rettede sig stolt. »Men derfor sulter jeg ikke Kone og Børn ihjæl. - Naa du skulde gaa Tiggergang for mig? Vil du skrubbe af! Skrub af for Satan, eller jeg knuser Skallen paa dig med dette her!« Han greb et bordben, Øjnene var helt blodskudte, Hans unge Kone gik hen og tog ham i Haanden. »Hans« sagde hun stille. Saa lod han Vaabnet falde. Pelle følte Konens bedende Øjne paa sig og gik.«³

Det er Morten, Nexø bruger, når tvivlen skal sættes på begreb. Da Pelle en dag i raseri har stukket lussinger til en strejkebryder, er det Morten, der må dysse ham ned og advare ham mod at optræde som bøddel:

»»Det går hårdt til nu,« sagde Morten og saa paa ham med et eget Smil.

»Ja jeg ved godt du ikke kan lide det - men de skal sku dog holde Trop«.

»Og hvis de nu ikke har bedre Forstand?«

»Saa maa de tage Følgerne. Det er dog vel rimeligere, end at det hele skal gaa nedenunder og hjem.«

»Er det det ny du? - tage Følgerne synes jeg altid de umyndige har maattet. Og der har heller aldrig manglet nogen til at spytte paa dem,« sagde Morten bedrøvet »... Der ligger allerede mange paa Valpladsen, og det er tungt at se paa - især hvis det ikke skulde føre til noget.«⁴

Heller ikke Pelles egen familie spares - den gamle Lasse må tigge, og Ellen prostituere sig.

Men Nexøs anklage mod strejken for - med Mortens røst - kun at forlange ofre fra de fattige; for at forlange af de sultne, at de skal sulte sig til sejren, bliver for alvor skarp i tonen, fordi strejkens mål og med er uklart. Pelle og masserne foregøgl sig en eller anden helt ny orden i forlængelse af strejken, men uden konkret tanke for hvad og hvordan. Og selv om de faglige ledere fremstilles som mere pragmatiske, så er de også ofre for denne strategiske usikkerhed.

»Er du vis paa Maalet«, spørger Morten Pelle i ovenfor citerede dialog mellem Pelle og Morten, og med ironisk distance til Pelle fuldender Nexø dialogen »Ja Maalet var Pelle vis paa. »Og vi naar det'« raabte han pludselig begejstret. »Se hvor glade de finder sig i alt, og bare det gaar fremad!«⁵

Kritikken af denne blinde march rammer tilbage på Pelle med fuld kraft for han er bevægelsens blinde leder. Her sætter Nexøs kritik ind mod den socialdemokratiske bevægelse. Den blinde kollektive march, der ender med status quo!

Det er således ifølge Nexø én af Pelles afgørende socialdemokratiske synder i 3. bind, at han bliver ét med bevægelsen.

Nexø afskyede Socialdemokratiets amorf gruppe- og bevægelsesidentitet. Og han hadede lejrtenkning. Betonsocialdemokrater ville man sige nu om dage.

Pelle fremstilles under strejken som en fisk i vandet, når hans svømmer i den socialdemokratiske fagbevægelses malstrøm. Her lyder der ingen kritiske spørgsmål, som når han f.eks. risikerer, når han løber ind i Morten; marchen og sammenholdet overdøver alle tilløb til selvstændig kritisk stillingtagen. »Morten undgik han helst. Pelle havde jævnt opsuget alle Bevægelsens Teorier, de fyldte godt og behageligt ud i ham, og hvad kunde man opnå mere end at have det hele med sig? Morten havde denne ufrugt-bare Trang til at slaa Sindet udaf dets sikkerhed...«⁶

Hvis man kan løsrive sig fra nutidens venstreorienterede tyrkertro på strejkevåbnets ufejlbarlighed, rammer Nexøs kritik så faktisk ikke et centralt problem i den hastigt voksende socialdemokratiske bevægelse omkring århundredeskiftet? Er det ikke sandt, at de revolutionære centralistiske eller reformistiske positioner var abstrakte og strategisk uafklarede?⁷ Nexø viser i sin roman, at strejkevåbnet nok kan destabilisere et samfund, men også lige så tydeligt, at der skal andet og mere end radikale kampmetoder til, for at magtens appelsin kan falde i turbanen, for slet ikke at tale om indfrielsen af de radikale humanistiske krav til samfundets indretning, som Nexø nærrede hvad angår individets rettigheder - eller mere præcist individets ophøjelse.

Anarkismen som positivt alternativ

Hvad er så Nexøs eget politiske udgangspunkt? Der eksisterer faktisk træk af et positivt alternativ til strejkebevægelsen allerede i bind III, udtrykt ved romanens intellektuelle skikkelse, bagersvenden Morten. Han er ligesom Pelle bærer af visse selvbiografiske træk. *Tredje bind er samtidig anlagt til at vise, at heller ikke Mortens holdninger er bæredygtige som sådan.* Disse tilsyneladende modsætninger skal jeg senere vende tilbage til.

Morten er *anarkist*. For det første er han til forskel fra Pelle slet ikke interesseret i det sejge faglige organisationsarbejde. Morten snakker om »jeg'ets hellighed«, og hans opskrift på revolution har i hvert fald slet

ingenting med fagforeninger at gøre: de fattige, som er blevet »franarret« de værdier, de selv har skabt, skal tage deres egen ret, som det hedder: »Hvad alle er med i, behøves der ikke gives Grunde for.«⁸ »Revolution er Guds Røst og øver Ret og Skel, og kan ikke diskuteres.«⁹ Morten forkaster den Lovlydighed, som Pelle og bevægelsen bygger på. Han afviser, at det er de fattige - som netop har skabt det hele - der skal være langmodige og 'sulte sig til sejren' - en sejr som Morten ikke rigtig tror på.

For anarkisterne var penge og lønarbejde to væsentlige institutioner, som perverterede det samfundsmæssige liv. Anarkisterne betragtede menneskets natur som grundlæggende god og søgte derfor perverteringen af menneskenaturen i dens civilisering. Menneskene skulle skifte ham og organisere sig efter naturens (gode) principper. For nogle anarkister var agitation og oplysning det vigtigste kampmiddel,¹⁰ andre retninger inden for anarkismen opfattede omvæltningen som en voldelig proces. Morten synes ikke at være tilhænger af væbnet oprør,¹¹ hans eget felttog er idealistisk og ideologisk i yderkanten af arbejderbevægelsen.

Det fremgår af beskrivelsen, at hans radikale forestillinger om revolution, her og nu, ikke falder i ganske god jord blandt de ledende, hvorfor han bliver holdt »lidt til en side«. Som anarkisterne har Morten ikke meget til overs for at definere kampen ud fra lønarbejdet. Hvad batter det at strejke for at par ører mere i timen, elendigheden i de lavere sanfundslag taget i betragtning: »Men hvis enhver der sulter, stak sin Arm gennem Butiksruden og tog selv - saa skulde man snart faa Madspørgsmaalet løst; man putter ikke den halve Nation i Fængsel.«¹²

For anarkisterne var lønarbejdet udtryk for menneskenes perverterede forhold til deres eget arbejde. Efter lønarbejdets afskaffelse...

»vil (der) danne sig grupper af frit producerende Mennesker, hvor der før var Grupper som holdtes sammen af Arbejdstvang. Nogle vil drive Agerbrug, andre Industri, Fiskeri, Kunst, videnskabelige Sysler eller sørge for Samfærdslens Vedligeholdelse. Og Udvekslingen af Varer vil ske af samme Aarsag som tidligere: fordi Menneskene ikke kan leve den foruden, fordi Agerbrugeren maa have Hjælp af Haandværkeren, og omvendt i det uendelige; men den vil ske med et andet Formaal, thi Pengene er forsvundne. Man producerer ikke meer for at tjene Formuer, for at gøre sig til Herre over andres Arbejdskraft, man producerer udelukkende for at skaffe sig selv Livets Goder, og i Bevidstheden om at det lader sig ikke gøre uden at det ene Menneske bestandig tillige arbejder for det andet.«¹³

Sådan skriver den danske anarkist Jean Jacques Ibsen i 1910. Den traditionelle arbejderbevægelse har derimod lagt vægt på at fremme *lønarbejderbevidstheden* i arbejderklassen - og dette er set fra anarkisternes synsvinkel det rene galimatias!

Den anarkistiske Morten har en vigtig funktion, når de kritiske tråde som spinder handlingen, skal sammenfattes intellektuelt. Dette forhold betyder imidlertid ikke, at Morten er Nexø's talerør. *Det forholder sig snarere således, at Morten og Pelle hver personificerer en retning inden for arbejderbevægelsen, der viser sin historiske begrænsning i den store konfrontation mellem klasserne som 'den store kamp' udgør.*

At der er distance mellem Nexø og Morten viser sig på forskellig vis. Morten er først og fremmest skildret som *intellektuel*, uden egentlig evne til at omsætte sine synspunkter i politik for de masser, han føler sig som talsmand for. Efter en disput mellem Morten og Pelle, hvor Morten har fremført sine abstrakte filosofiske argumenter for retten til oprør, lyder det som en indrømmelse til Pelles tæft for politisk handlekraft: »Pelle tumlede videre med det under Arbejdet. Det gik ikke med disse Overvejelser i al Almindelighed; hvad der var af den Slags i hans Tankeverden, var fastslået gennem Slægtled og handlede mest om Liv og Død. Han maatte have praktisk fat og søgte igen tilbage til sin egen store Erfaring«. ¹⁴

Mortens politiske krise tager til i løbet af III. bind. I en scene kort før strejken bryder ud, altså kort tid før Pelle beslutningsdygtig kaster sig i armene på sin historiske mission, skildres Morten som lidende så forfærdeligt under sulten og nøden omkring ham, at »der lurede Vanvid i hans Blik.« Morten beretter for Pelle om en drøm, hvor han møder Gud Fader og bliver straffet, fordi han klager over nøden selv om rigdommen dog eksisterer i bunkevis lige for hånden. Den politiske afmagt, Morten føler over for formidlingen af sit anarkistiske budskab, understreges da de to venner forlader hinanden: »Morten gik og hang og talte ikke mere; det syntes som han hverken saa eller hørte, han var faldet helt sammen. Pludselig drejede han af uden at sige Farvel.« ¹⁵ *Nexø er nok inspireret af anarkismen i sin kritik af den socialdemokratiske bevægelse, men han tillægger den ikke nogen selvstændig politisk fremtid.* Under strejken får Morten karakteristisk nok til opgave at fordele madrationerne til de fattige. Nogen politisk eller organisatorisk rolle er udelukket. *Selv om Pelle ikke er ordentlig sikker på kursen eller helt ved hvad han gør, så er han afgjort gestaltet som det politiske subjekt hele romanen igennem.*

I en betydningsfuld scene hen imod slutningen af III. bind tager Morten endelig konsekvenserne af sin afmagt: »Jeg har selv drømt om at føre dem frem til Lykken - paa min egen Maade; men sindene er ikke til det. Du har

magten over dem - dig følger de blindt; før du dem videre.«¹⁶ I denne symbolsk ladede scene rækker han *Pelle Mosesstaven*, men han opgiver vel at mærke ikke dermed sin rolle som kritisk intellektuel korrelativ til bevægelsen. Morten har set den historiske dom over den anarkistiske bevægelse som skriften på væggen, og den anarkistiske bevægelse, der fortsat eksisterer i IV. bind, tæller da heller ikke Morten blandt sine medlemmer, som vi siden skal se.

Pelle og socialdemokraterne

Det er slående - og det gælder for alle politiske varianter i kritikken - i hvor ringe grad Nexø's kritiske kommentarer til datidens arbejderbevægelse faktisk diskuteres. Jeg skal prøve at illustrere problemet ved hjælp af et udpluk af anmeldelser, kommentarer, større analyser, nekrologer osv.

Lad os starte med socialdemokraterne.

På trods af et gammelt fjendskab mellem fagbevægelsen og Nexø - udløst af en fagforeningskritisk novelle fra 1901 med det sigende navn »Rædselsregimente« - valgte Socialdemokratiet hurtigt at stille sig på værkets side. Socialdemokratiet bragte i årene 1910-12 romanen som føljeton i *Social-Demokraten* og siden i mindre socialdemokratiske lokalaviser. De var inspirerede af det tyske socialdemokratiske organ *Vorwärts*, der bragte romanen som føljeton et halvt år tidligere end det danske. Som fagforeningsmanden Peter Hedebo beklagende bemærker i sit kritiske indlæg i *Socialisten* efter føljetonens afslutning, gjorde partiet en del forhåndsreklame for bogen eller »Forhånds-Forherligelse«, som han kalder det. *Social-Demokraten* og socialdemokratiske provinsblade landet over bragte introduktioner til værket, der med Houmanns ord »hverken satte partiets indsats eller digterens lys under en skæppe.«¹⁷ Det er i det hele taget forbavsende, så lidt polemik romanen gav anledning til i Socialdemokratiet, men medvirkende var det vel, at Nexø selv i denne periode holdt en lav profil. Kort tid efter romanens færdiggørelse meldte han sig ind i partiet.

En af de få kritiske undtagelser er den nævnte fagforeningsmand P. Hedebo, der indtager et yderst jordbundet pragmatisk fagforeningsstandpunkt. Han blev senere sekretær i DsF og borgmester i København. Det er hans erklærede formål at understrege forskellen mellem virkelighedens verden og så litteraturen, der pr. definition er »Digt« og »Løgn« og kun bør nydes som sådan. Selv om han på denne måde indledningsvis synes at ville tage brodden af Nexø's politiske hensigt med romanen, synes han dog alligevel, at tage Nexø's politiske opposition alvorligt, og hans virkelige ærinde

synes da også at være en politisk polemik. Han ser nøgternt, at Pelles sympatier ligger hos de unge, og at bogen indeholder en skarp kritik af parti og fagbevægelse. Han finder Mortens idealisme utroværdig og Pelles radikale visioner »urimelige«. Fra det tidspunkt i III. bind, hvor Pelle leder den store demonstration til Amalienborg for at udfordre magten, mister den gode Pelle angiveligt Hedebøl som proselyt. Hedebøl ser godt nok ikke Nexøs tiltagende distance til Pelle i løbet af strejken, det har han næppe faglig fantasi til, men han ser dog i det mindste distancen til bevægelsen derefter.

Hedebøls kritiske indlæg synes at stå ret alene.¹⁸ Bevægelsen havde øjensynligt ikke meget mod på at analysere uenighederne, og det faktum, at Hedebøl i anmeldelsen indtil det komiske udleverede sit snæversyn og sin ualmindelig prosaiske holdning til kærligheden og livet, har måske også virket afsvalende. Man kan vel på en måde sige, at Nexøs kritik af Socialdemokratiet for at marchere for meget og tænke for lidt, bekræftes ganske godt ved modtagelsen af romanen, men - bør det atter tilføjes - altså også uden de store ophævelser fra Nexøs side.

Nexøs medlemskab af Socialdemokratiet varer til årsskiftet 1918/19. Han bliver aldrig mere medlem af partiet, selv om han atter tilnærmer sig det i dele af mellemkrigstiden.

Romanen *Pelle Erobreren* synes at bevare en vis tilknytning til den socialdemokratiske bevægelse, selv om det venskabelige forhold mellem digter og parti unægtelig ryger sig en tur i lange perioder. Også i dag eksisterer der en vis veneration over for bogen i Socialdemokratiet, og det var således ikke tilfældigt, at det var SID, der støttede filmatiseringen af *Pelle Erobreren* i 80'erne.

Ikke desto mindre synes socialdemokratiske anmeldere at have stillet sig mere frit til romanen efter bruddet mellem Nexø og partiet. Men det kom der desværre ikke meget mer seriøs politisk debat ud af. Julius Bomholt behandler romanen kritisk i sin litteraturhistorie fra 1930: *Dansk Digtning fra den industrielle Revolution til vore Dage*. Han hæver de to første bind til skyerne, men i analysen af III. bind hæfter han sig kritisk ved den afgudsdyrkelse af Pelle, som Nexø skildrer i forholdet mellem Pelle og bevægelsens arbejdere. Han vender imidlertid med en vis elegance sagen på hovedet idet han angriber Nexø for at idealisere sin hovedperson! Han belærer sødladent Nexø om, at det er »bevægelsen selv (...) og ikke det enkelte Menneske«,¹⁹ der er erobreren og overser således konsekvent Nexøs kritiske distance til Pelles lederrolle og førerdyrkelsen og partidisciplinen i den socialdemokratiske bevægelse. Bomholt afværger enhver kritisk association fra romanens univers til forhold i fagbevægelsen ved at fraskrive Nexø realisme i opfattelsen og beskrivelsen af fagbevægelsen.

IV. binds kritiske udvikling synes da også at komme noget bag på Bomholt, der har læst III. bind med særdeles socialdemokratiske briller. Som bekendt udvikler handlingen sig således, at »Lynets« triumftog i slutningen af III. bind brat afbrydes, da han arresteres og efterfølgende fængsles for flere år. I fængslet får han lejlighed til at tænke sig grundigt om, og da han forlader fængslet har han lagt »Lynet« og den blinde selvtilid bag sig.

»Pelle betragter *nu* den socialdemokratiske bevægelse med den største skepsis« (min understregning LGJ) - skriver Bomholt, og man sporer som nævnt en vis overraskelse i konstateringen.²⁰ Han betragter således afgjort IV. bind som et tilbageskridt. Hellere en idealiseret arbejderhelt end en ensom gubbe på landet, må hans ræsonnement være. Han afslutter således sin behandling af værket: »Trods den Forkærlighed, Forfatteren viser Anarkismen og dens Tilhængere, er der ingen Tvivl om, at dette sidste Bind betyder en borgerlig Afsvækkelse af hele Værket. I Lyset af sidste Binds individualistiske Tendenser og noget smaaborgerlige Indstilling forstaas det lettere, at »Den store Kamp« indeholdt adskillige Brist...«. ²¹ Med »Individualisme« hentyder han til Pelles afstand til bevægelsen i IV. bind og med »smaaborgerlig« hentyder han til det »økonomiske Fællesvirke«, altså Kooperationen.

Bomholt grundlægger her intet mindre end en tradition i eftertidens kritik af *Pelle Eroberer*. Lad os derfor et øjeblik gøre ophold ved »Gryet«, Pelle og Ellens nye hjem, og det centrum hvorfra det store kooperationsprojekt udgår i IV. bind. Hvordan forholder den kooperative strategi sig til de centrale ideologier fra III. bind?

Gryet

Anarkismens umiddelbare afstandtagen fra organiseret politisk arbejde og den organiserede bevægelse efterleves ikke af den forandrede. Nok konstaterer han, at organisationen er gået i stå, men derfor er den ikke ubrugelig: »Han var ikke længer vis paa, at Bevægelsen havde været saa helt hen i Vejret; udrettet noget af det der sætter Skel havde den ikke, men den havde holdt Apparatet i Gang og styrket det. Den havde baaret masserne hen over en død Tid, selv om det skete ved at lade dem vandre i Ring. Og nu var ideen parat til at tage dem igen!« ²²

Disciplineringen af bevægelsen, som Pelle bl.a. personificerede, når han billedlig talt var med til at svinge pisken over udbrydere og strejkebrydere, antager en noget anderledes form i IV. bind. Pelle opretholder lederskabet inden for Kooperationen og ser sin fornemste opgave i at lede en opdragel-

sesproces: »Hvad Ret havde han til at forlange Overblik af disse Mennesker? - det blev hans Sag at opdrage dem til det. Naar de ellers var villige var han tilfreds. Engang fik han dem vel saa vidt, at de kunde overtage Virksomheden i Fællesskab eller gøre den selvejende; indtil da havde de at underordne sig hans Planer!«²³ »Jeg har ikke svoret til stemmeretten«, svarer Pelle når flertallet er ham imod og fører således den anarkistiske skepsis over for demokrati ud i sin konsekvens. Forholdet mellem flertal og mindretal i et demokrati indicerer undertrykkelse og underkastelse under en magt. Hør hvad førnævnte Ipsen skriver om demokrati:

»Et fornuftigt Menneske adlyder da heller ikke andre, fordi de tilfældigvis i et givet Øjeblik er de fleste. (...) Og naar Vælgerne har stemt, synker de straks tilbage til at være Undersaatter igen, det suveræne Folk var kun en Dags Indbildning. Men selv om det ikke var Indbildning, hvilken Fordel er der saa ved at faa to Hundrede eller to Millioner Herrer over sig i stedet for en?«²⁴

Kooperationen med Pelle som faderskikkelse er en familieallegori, der bygger på et mere 'naturligt' hierarki, end anarkismen anså en demokratisk parlamentarisk styreform for at være. Anarkisten Kropotkin siger om familierelationer: »(Vi) opdager (...) meget hurtigt et (...) stort Feld, hvorpaa der praktiseres gensidig Hjælp og som kun er blevet overset af de fleste Sociologer, fordi det bevæger sig inden for den snævre Familie eller Vennekreds.«²⁵

Pelles manglende tiltro til demokratiske spilleregler inden for Kooperationen modsvares af hans afstandtagen fra bevægelsens parlamentariske strategi i samfundet. Ikke alene skabes Kooperationen i familiens billede, også hele fremtidens samfund skal opbygges efter familiens principper »hvor ingen rendte hinanden ned.«²⁶

Den anarkistiske arv er særlig tydelig, når det gælder den umiddelbare sammenhæng mellem mål og midler: Den socialdemokratiske strategi bød arbejderklassen sulte sig til sejr. Hermed ofrede arbejderbevægelsen familiernes, kvindernes og børnenes velfærd med ubodelige skader til følge - syntes Nexø. Pelles Kooperation, derimod, skaber direkte brød og løser derfor modsætningen mellem familien og bevægelsen og dermed manden og kvinden. Mortens gamle krav til umiddelbar aktion for at tilfredsstille de sultne og lidende er her indfriet og ydermere på et grundlag, hvor den gamle modsætning mellem Pelles legalisme og Mortens disrespekt for loven er ophævet, og et valg mellem disse to positioner er overflødiggjort. Kooperationen definerer nemlig slagmarken *uden for* det etablerede samfund. Pelle

har til hensigt at bygge et samfund ved siden af det gamle, kapitalisterne skal besejres så at sige i konkurrence med kooperationen.

»De unge Oprørere holdt sig fri af Pengemagten ved at undvære, men det var ikke Vejen; Kapitalen prægede altid Nøjsomhed for de fattige. Han vilde gaa den anden Vej og erobre Frembringelsen ved en stor omgaaende Bevægelse (...) Hans Andelsvirksomhed *maatte* blive Udgangspunkt for en Verdenskamp mellem Arbejdet og Kapitalen!«²⁷

Kooperationsstrategien er en sælsom blanding af socialdemokratisk og anarkistisk ideologi fra starten af århundredet, men hvad det indholdsmæssige angår med vægt på den sidste.

Strategien indfrier Mortens gamle krav om brød til alle her og nu (om end unægtelig noget gradvist), den indfrier anarkismens krav om respekt for individet og dets frihed, idet den i alt væsentligt tilstræber, at der skabes vidtgående herredømmefri samfundsmæssige relationer. Pelle bruger vel at mærke de socialdemokratiske organisatoriske rammer, men kun som emballage for en meget anderledes vare. Når man derudover betænker, at Pelle og hans proselytter - og herunder Morten - afviser Socialdemokratiets parlamentariske strategi som de rene illusionskunster, der skal dække over politisk stilstand, så må man konkludere, at 'Gryet' - kooperationen - er et forsøg på at skabe et *venstrealternativ* til gængs socialdemokratisk politik, uden at der hermed skal være sagt noget om kvaliteten af dette venstrealternativ. Det er et venstrealternativ i den forstand, at det sætter magt-opgøret umiddelbart på dagsordenen og lige så umiddelbart har til hensigt at realisere radikale (kommunistiske) principper om social og økonomisk frihed og lighed i et herredømmefrit samfund.

Nexøs kooperationsstrategi var et forsøg på at tilføre den socialdemokratiske bevægelse et konkret (fredeligt) revolutionært perspektiv. Kooperationsstrategien var i tråd med venstreoppositionelle kræfter i hans samtid. Venstrefløj i Socialdemokratiet rejste ved kongressen i 1908 spørgsmålet om kooperationen som »den tredje vej« i den socialdemokratiske strategi, men blev i hovedsagen afvist af højrefløj i partiet, bl.a. af frygt for at miste vælgere blandt småborgerskabet.²⁸ Det forholder sig ydermere sådan, at arbejdskollektiver indgik i både anarkisternes og syndikalisternes programmer.²⁹

Med dette skift i strategiens rum fra det eksisterende samfund til et samfund uden for samfundet, sker der en tilsvarende ændring af romanens valorisering af begreberne natur og kultur. I en central scene i starten af III. bind viser Morten fra sit tagvindue Pelle byens »Paladser og Rigdomme«.

»Her var alting storslaaet'«. ³⁰

I tredje bind er det denne by, denne kultur, der skal erobres. I fjerde bind betragtes byen fra 'Gryets' landlege idyl, og nu fylder byen »med sit skæbnsvangre Indhold af Nød og Forbandelser« Pelle med had og rædsel. Hermed vender romanen til slut tilbage til naturalismens skrækblandede og desillusionerede forhold til civilisationen. Det hænger bl.a. sammen med anarkismens afvisning af politisk arbejde inden for det borgerlige samfund og dens afvisning af proletariatets arv og gæld til det borgerlige demokrati. Det er et forstemmende aspekt af romanens udvikling, men det gør den ikke af den grund borgerlig!

Bomholt leverede en bekvem kategorisering af Nexø's kritik af Socialdemokratiet, og hans analyse skulle komme til at danne skole også uden for og til venstre for partiet. I 30'erne satsede Socialdemokratiet hårdt på stemmesedlen og bevægelsens tålmodige sammenhold, og det må have forekommet partiet mere hensigtsmæssigt at have ham placeret til højre end til venstre!

Mere end 20 år senere - ved Nexø's død - gentager den socialdemokratiske anmelder Frederik Nielsen, der var professor i dansk litteratur ved Danmarks Lærerhøjskole, Bomholts analyse af værket, men - formodentlig grundet den kolde krigs malstrøm - en tand mere respektløst: »Men da han ville skrive politisk, gik romanen i stykker. Det hører til dansk litteraturs bitreste uheld, at bogen om den danske arbejder, der i de første bind var formet af et talent så stort, at det besejrede alle, skulle forlise på sin inderste idé. Den blev bogen om en arbejders vækst, men ikke om hans modning. For politik forstod Nexø slet ikke.«

Om Nexø's borgerlighed forlyder det: »Den er trods alle fornægtelser skrevet som en borgerlig udviklingsroman, samlet om en helt og til sidst fortabt i ham som helt. Første og andet bind kender ham ikke som føreren, derfor blev de de bedste.« ³¹

Dette var hvad Nexø's oprørske forsøg på at tilføre bevægelsen, hvad han opfattede som nye revolutionære perspektiver, kunne få af seriøs debat i det parti, romanen handlede om!

Den kommunistiske kritik

Pelle Erobreren udkom i Sovjetunionen (først i en forkortet udgave) i 1931, senere i en uforkortet samlet udgave i 1935. Nexø var selv i 1932 på besøg for anden gang i Sovjetunionen. Den sovjetiske interesse for Nexø skærpedes så meget desto mere, som han i disse år atter engang var på vej mod et brud

med Socialdemokratiet og en tilnærmelse til den kommunistiske bevægelse.³²

En anmeldelse fra 1932 med den sigende titel: »For en kritisk revision af værker skrevet af S.S.S.R.'s venner«, bragt efter udgivelsen af første forkortede udgave, betragter værket som repræsentant for II. Internationale. Siden 1928 havde kommunisternes tone over for den socialdemokratiske bevægelse været uforsonlig fjendtlig, og der spores da også en vis fordømmende tone over for Nexø i anmeldelsen. Som altid er det de to sidste bind, der må holde for. Anmelderen L. Bljumfeld skelner - lige som Bomholt - ikke mellem forfatteren Nexø og hans romanperson Pelles politiske udvikling, målsætning m.m. I den forstand dementterer begge anmeldere dybest set romanens karakter af *udviklingsroman*. L. Bljumfeld anser således Nexø for ubetinget at stå på Pelles side i uoverensstemmelserne med Morten, han betragter ham som modstander af anarkismen. Han ser Nexøs og Pelles ideologiske tilknytning til II. Internationale dokumenteret først og fremmest ved Pelles modstand over for en voldelig revolution, og han afslutter anmeldelsen med at tilbyde forfattere som Nexø ideologisk »hjælp« til at »overvinde II. Internationales indflydelse og afsløre »dens forræderiske rolle over for verdensproletariatet.«³³

I et senere noget mere grundigt sovjetisk arbejde med Nexøs forfatterskab af litteraturhistorikeren Aleksander Dymjsjts fra 1951 anlægges en helt anderledes anerkendende synsvinkel. Nexø hørte i 1951 forlængst til på den kommunistiske fløj og var bosiddende i et østland (det daværende Østtyskland). A. Dymjsjts indtager tekstanalytisk det modsatte standpunkt af Bljumfeldt. Han ophøjer *Morten* til at være bæreren af romanens sandhed: »Mens Nexø tillægger Morten - arbejdernes ven, der ønsker at blive deres ideolog og forfatter - alle de egenskaber, der er karakteristiske for en kommende revolutionær og kommunist, så har han i Pelle blotlagt hele den åndelige spaltning, der er uforenelig med en revolutionær natur.«³⁴

Dymjsjts anerkender dog, at Morten ikke er »programfigur«, ikke er romanens centrale figur. Han forklarer denne tilsyneladende modsætning i kompositionen som et udslag af de tilbagestående politiske og sociale tilstande i Danmark. »Tilbagestående« i forhold til hvad, spørger man umiddelbart. Til datidens zaristiske Rusland, minsandten! som med Gorkij skabte »den berømte proletar og revolutionær Pavel Vlasov« som hovedperson i romanen *Moderen* fra samme tid.

Morten, derimod, kan kun skildres som den anelsesfyldte revolutionær i svøb - en kokon så at sige, der afventer den fjerne russiske revolution, før den kan fuldende sin metamorfose til en dansk bolsjevikisk sommerfugl. Pelle er således - i følge Dymjsjts - den eneste *realistiske* »førertype«, men Nexøs geni bestod i, at han »påviste træk hos ham, der varslede hans fald

i »det socialdemokratiske forræderis sump.«³⁵ Dymsjits ser tydeligt Nexø's kritiske distance til Socialdemokratiet, som Bljumfeld i sit korstog mod alt og alle fra II. Internationales tid, lukker øjnene for. Sidstnævnte Bljumfeld ser til gengæld klart afstanden mellem Nexø, da han skrev *Pelle Erobreren*, og den senere kommunistiske III. Internationale.

Hvorfor læser disse sovjetiske anmeldere romanen så ensidigt eller selektivt, at halvdelen af romanens pointer synes at gå tabt, og analysen munder ud i vidt forskellige konklusioner?

Én forklaring er selvfølgelig hensyntagen til officielle kulturpolitiske holdninger og partiinteresser. Analyserne 'oser' af gustne politiske hensyn. I 1932, hvor Bljumfeld skriver sin anmeldelse, var det stadig den kommunistiske bevægelses principielle formål at fratage socialdemokraterne lederskabet i den europæiske arbejderbevægelse, og det indbefattede i allerhøjeste grad en ideologisk kamp mod hele II. Internationales idéverden. I 1951 var det modsætningen mellem Øst og Vest, der var den dominerende modsætning i kommunismens verdensopfattelse og støtte udefra var kærkommen. Nexø betragtedes som en vigtig kulturpersonlighed, og Dymsjits har fundet det vigtigt at redde manden med samt hele hans litterære bagage over på kommunismens side. Nexø protesterede ikke over Dymsjits' tolkning af romanen.³⁶ Han har sikkert i et eller andet omfang bifaldet manøvren.

En anden forklaring er sikkert mindst lige så vigtig. Efter I. Verdenskrig var den politiske diskussion i arbejderbevægelsen og især blandt kommunister absolut og aldeles domineret af modsætningen mellem socialdemokrater og kommunister. Selv i analysen af dette værk, *der ligger syv år før den russiske revolution*, skal holdningen med vold og magt opfattes som forløber for enten den ene eller den anden side i det senere ragnarok i arbejderbevægelsen, der startede med de tyske socialdemokraters stemmer for krigsbevillingerne. *Det synes umuligt at diskutere romanen på dens egne historisk-politiske præmisser. For eller imod kommunismen, for eller imod Socialdemokratiet, det er sagen. Alt læses gennem splittelsens brilleglas.*

Dette gælder også for andre kritiske retninger inden for den kommunistiske tradition, også når bindingen til Sovjets udenrigspolitiske interesser er langt mindre fremtrædende, og det gælder - hvad der må synes mere overraskende - også i et vist omfang nyere socialistisk kritik.

Lad os imidlertid - inden vi går videre i receptionshistorien - først kort beskæftige os med de kapitler i romanen, der kaster lys over udviklingen i Mortens og Pelles forhold fra III. til IV. bind. Analysen af udviklingen i dette forhold har, som vi har set, rummet et stort konfliktstof for eftertidens ideologier og litterater.

Er tålmodighed en dyd - og bliver Pelle socialdemokrat?

I IV. bind får Pelle kontakt med den person, der inden for romanens univers og komposition løfter den anarkistiske arv efter den i realiteten 'frafaldne' Morten. Anarkisten Peter Drejer er skabt over en levende model, nemlig den autentiske, kendte danske anarkist Sophus Rasmussen. Peter Drejers skæbne i romanen er en direkte kommentar til Sophus Rasmussens skæbne: han skød en betjent, der kom for at anholde ham, og derefter sig selv. Nexø skrev ved den lejlighed et meget engageret forsvar for hans handlinger i et afskedsdigt ved hans død, som *SocialDemokraten* ikke ønskede at optage, og som derfor måtte bringes i førnævnte J.J. Ipsens anarkistiske ugeblad *Revoltten* i 1907.³⁷ Digtet udtrykte en skarp protest over nøden og elendigheden og den politiske undertrykkelse, der drev Sophus Rasmussen til hans sidste desperate handling. Digtet afviser sarkastisk den forargelse, som Sophus Rasmussens fortvivlede mord og selvmord rejste i offentligheden.

Der synes at være en dyb uoverensstemmelse mellem Nexø selv i 1907 og romanfiguren Morten fra IV bind. Digtet udtrykker en kompromisløs forståelse for den ulykkeliges motiver. Digtet spiller - i maskeret form - også en rolle i romanen. Men det er ikke Nexøs sædvanlige anarkistiske talerør, Morten, der reagerer på Peter Drejers død (han er nemlig i det fiktive univers sendt på rejse til Syden), men derimod Pelle. Han holder en tale for deltagerne i et protestmøde, der var indkaldt af Peter Drejer, hvor denne skulle have talt.

Det har forundret og især forarget mange i eftertiden, at Pelle i denne tale til de sultne arbejdsløse maner til tålmodighed og besindighed. I digtet til Sophus Rasmussen lyder en strofe ironisk: »Lær at se jer Sult historisk«, men i romanen lyder det fra Pelle:

»Hvad gør det om I skal bløde med mange Kræfter og Tarmene skringe af Sult en Stund endnu, mens I bygger jert eget Hus - I sultede jo ogsaa, da I byggede for andre! (...) Netop vi som kommer fra Bunden maa bevare den historiske Udvikling, - aldrig har nogen Bevægelse haft en saa lang og lidelsesfuld Forhistorie som vor! Gennem lidelser og afsavn har vi opøvet os til at tage imod Førerskabet, naar det Gode kommer til sin Ret - og saa vil I kaste det hele overbord med en Voldshandling.«³⁸

Fra Pelle lyder der derimod en utvetydig opfordring til at slutte sig til bevægelsen igen.

Ikke nok med at det forhenværende »Lynet« nu maner til tålmodighed,

også Morten støtter Pelles tale. Han ankommer nemlig lige tids nok hjem fra sin rejse sydpå til at overhøre Pelles tale. Nexø lader ham uden svig udbryde: »Du er stærk, Pelle« og lader ham fortsætte således: »Det var godt du fik dem omstemt. Jeg har i Syden set disse Demonstrationer, hvor Politi og Soldater rider forkomne Arbejdsløse ned - det er et trist Skuespil.«³⁹

Peter Drejer skildres i romanen med samme personlige respekt, som lyser ud af Nexøs mindedigtil Sophus Rasmussen, men der er den forskel fra 1907 til 1909, hvor Nexø skrev IV. bind, at anarkisterne nu fradømmes enhver fremtid til fordel for den socialdemokratiske bevægelse. Hvorfor synes Socialdemokratiet nu at være taget til nåde igen efter at være udsat for så megen kritik i III. og IV. bind? Er Pelle 'gået til højre', og hvorfor råber Morten ikke op?

Digtet er som nævnt skrevet i 1907, altså før han påbegyndte III. bind. Da han senere bruger episoden i IV. bind i 1909 har den tålmodighed, han lader Pelle prædike fået en mening, som den ikke havde i 1907: nu skal arbejderbevægelsen bygge sit eget hus, som Pelle siger, og godt nok kan kooperationen ikke endnu opsuge de arbejdsløses arbejdskraft, men det er det, der er perspektivet, og derfor skal Peter Drejers skare tilslutte sig bevægelsen igen. Pelle har den idé, der skal bringe den videre.

Scenen bekræfter til bunds, at der hersker enighed og harmoni mellem Morten og Pelle i IV. bind - uanset hvor indædt senere venstrefløjskritikere har forsøgt at fortrænge denne kendsgerning. Harmonien er opstået på den anden side af den krise, de begge har gennemgået: Morten har måttet indse anarkismens og sin egen afmagt. Pelle har gennem års fængselsophold været tvunget til at finde en ny personlig og politisk platform. Han har lært at tænke uden at være afhængig af bifald. Og de største illusioner fra »den store kamp« har han måttet lade falde. Da Pelle genser samfundet og bevægelsen efter års isolation, må han bittert erkende, at 'sejren' og de mange ofre, der blev ydet på strejkens alter, har været forgæves. Det er Mortens gamle skepsis over for strejken, der nu bekræftes. Pelle er i stand til at se miseren skarpt, fordi han har annammet visse af Mortens grundsynspunkter. Han har gjort op med sin egen selvretfærdige rolle som bevægelsens disciplinerende ærkeengel og har gjort op med troen på bevægelsens selvbekræftende ufejlbarlighed og moralske fortræffelighed.

Han erkender i fængslet, at bevægelsen (blot) er ét led i menneskeheden udvikling og i den forstand må han erkende at stå i dyb gæld til menneskeheden tidligere stræben: »Han følte pludselig og stærkt Slægternes Gang over Jorden, og dristede sig til at fastslaa hvad han til nu kun dulgt havde anet: sin egen sammenhæng med alt det øvrige, dem der levede i Dag, og alle de mange der var gaaet forud. Hvor havde hans egen Sammenslutnings-

tanke været lille, maalt med dette uhyre Sjælenes Fællesskab! - og hvilket Ansvar fremefter hver enkelt gik med!«⁴⁰

Han lærer med andre ord ydmyghed i moralsk og intellektuel forstand, og derfor kan han se nøgternt på bevægelsens faktiske udvikling og svagheder, da han bliver løsladt. *Han møder op med et overskud og overblik, der tillader ham at træde et skridt uden for bevægelsen - og det er i romanens univers en forudsætning for at tilføre bevægelsen noget nyt.*

Nyere kommunistiske positioner

Den danske ekskommunist og Nexøforsker Børge Houmann har bidraget med flere nye aspekter i sin analyse af romanen.⁴¹ Først og fremmest bryder han med den gængse kommunistiske og socialdemokratiske dogmatik, der konsekvent anser IV. binds kooperationsstrategi for et borgerligt frafald. Han redegør for det forhold, at Nexø var i samklang med Socialdemokratiets venstrefløj, når det gjaldt kooperationens radikale perspektiver. Houman erklærer befriende kontroversielt IV. bind for at være værkets »mest spændende«.⁴²

Men heller ikke Houmann ser imidlertid i fuldt omfang Nexøs distance til Pelles udvikling i III. bind. Endnu engang er det åbenbart meget svært at 'få øje på' endsige acceptere Nexøs kritiske kommentarer til »Lynets« glørværdige og radikale kamp i strejkemånederne. Blindheden bunder i den radikalisme, der så dagens lys *efter* den russiske revolution, det er den bolsjevikiske myte og drøm om arbejderføreren med de offervillige masser bag sig, der radikaliserer kampen politisk, men bliver svigtet af ledere højere oppe i hierarkiet, men det er altså ikke dette, III. bind handler om! *Humør* er altså også någet af tvivl om Nexøs (reformistiske) ansvar i slutningen af historien. Også han anskuer værkets sidste del i lyset af arbejderbevægelsens senere historiske dommedag. For ham stiller spørgsmålet sig, om det både er Pelle og Nexø, der må vejes og findes for lette, eller om Nexø kan reddes for eftertiden.

Selv om Houmann hverken binder sig til den ene eller den anden forklaringsmodel i den russiske tradition, så må man sige, at han nærmest tilhører den Dymshits'ske skole. Også han mener, at Nexø skildrer reformistiske kim i Pelle. Han er dog hæderlig nok til indrømme Nexøs medskyld i Pelles såkaldte socialdemokratiske tilbøjeligheder.

Han kan især ikke forlige sig med Pelles optræden ved mødet, der er indkaldt af anarkisten Peter Drejer umiddelbart før hans død. Vi har allerede stiftet bekendtskab med denne scene.

Han kan ikke forlige sig med, at Pelle maner de arbejdsløse til besindighed, og især kan han ikke forlige sig med Mortens tilsyneladende opbakning bag Pelles formanende tale. Han vil gerne se en dobbeltbundet ironi i Mortens replik efter mødet: »Du er stærk, Pelle« som en dunkel forudsigelse af reformismens voksende styrke i tiden, der kom. Houmann konkluderer:

»Billedet af Pelle er mindre entydigt i dette bind. Han fungerer på mange planer. Her afspejles begyndelsen til den kamp i Nexøs sind, som først endelig afklaredes i de sene erindringsromaner. Kampen mellem Pelle og Morten, mellem den socialdemokratiske reformisme og den revolutionære socialisme.«⁴³

Houmann vil således også - om end i en langt mere nuanceret og seriøs analyse end Dymshjits' - i et eller andet omfang »redde« Morten for eftertiden. Det samme ville Nexø da han skrev sin bitre afslutning på Pelles saga, nemlig *Morten hin Røde* (1945). Her gøres Pelle ufortrødent med ét slag til reformist af værste forræderiske skuffe og Morten frigøres behændigt for sit ansvar for kooperationen. Opgøret med II. Internationale og al dens væsen var et veritabelt traume for den kommunistiske bevægelse, og også Houmann har en rem af huden.

Nexø var præget af anarkismen og af den socialdemokratiske bevægelse, af sin opvækst i almuen og af sine rødder i det moderne gennembrud. Han havde sit eget standpunkt og sine egne holdninger. Forsøg på at måle standpunkter i *Pelle Erobreten* med gængse kommunistiske højre-venstre-retningslinjer dur ikke. Disse er skabt i en anden tid, og der due de måske heller ikke. Var det reformistisk at mane en lille desperat anarkistisk skare til ro og orden, som Pelle gør det i IV. bind? Han maner de ulykkelige og desperate til ro, fordi han tror at have fundet arbejderbevægelsens 'Sesam' i kooperationen, ikke fordi han er reformist, som Houmann mener. Efter I. Verdenskrig manede Socialdemokratiet ganske vist alle bevægelser til venstre for dem selv til ro og orden. Med det var vel ret beset ikke Pelles ansvar!

Erika Kosmalla

Den østtyske litteraturforsker Erika Kosmalla, hvis dissertation om Nexøs forfatterskab ikke er offentliggjort og således næppe har fået nogen officiel status, rummer et velgørende skarpt opgør med aspekter af den østeuro-

pæiske Nexøtolkning. Hun afviser overbevisende ophøjelsen af Morten som Nexøs talerør, forfatterjæg el. lign. Mortens anarkisme har hun nemlig ikke meget til overs for, og hun ser ganske rigtigt Nexøs distance til anarkismen, hans konsekvente gestaltning af Pelle som subjekt osv. Hun indtager imidlertid dette standpunkt så radikalt, at hun fraskriver Morten enhver indflydelse på helten fra det tidspunkt hvor *storlock-out*'en indledes. Som mange andre er hun således ikke i stand til at se Nexøs kritik af Pelles udvikling. For selv om Morten overrækker Pelle Mosesstaven, som jeg tidligere har beskrevet, er hans kritiske rolle jo bestemt ikke udspillet i III. bind.

I konsekvens af sin analyse af III. bind, der tolker Pelle som en utvetydig helt, betragter hun IV. bind som et slet og ret ideologisk og litterært tilbageskridt. »Den proces, hvor Pelle distancerer sig fra sine egne anskuelser, bliver ikke fremstillet som et resultat af hans erfaringer i den samfundsmæssige virkelighed, men derimod som et resultat af de ensomme vågenætter i tugthuset.«⁴⁴ Kosmalla ser ikke den stærke anarkistiske indflydelse på dannelsen af utopien i IV. bind, for hun betragter anarkismens rolle for udspillet i III. bind. Hun betragter således afslutningen som et æstetisk og politisk mislykket brud i forhold til resten af værket.

Som nyere østeuropæisk litterat har hun tydeligvis ikke så meget i klemme over for Nexøs historiske og ideologiske rødder i tiden før I. Verdenskrig og II. Internationale. Hun er ikke præget af kommunistisk partichauvinisme, der tidsfæster al sand politisk teori til tiden efter II. Internationales sammenbrud og den russiske revolution. Hun er således - til forskel fra de fleste andre - i stand til at se de angivelige *revolutionære perspektiver* i Pelles kooperationsprojekt i IV. bind - også selv om hun betragter hans udvikling som et 'objektivt' politisk tilbageskridt. Befriende nok forklarer hun ikke motiverne til hans 'omvendelse' fra »Lynet« til IV. binds tænksomme Pelle som udtryk for halvskumle reformistiske aspirationer: »Nexø var drevet af ønsket om at udtænke mulighederne for og midlet til hurtigt og uden store ofre at skaffe den jævne befolknings usigelige lidelser ud af verden.«⁴⁵ - og afviser således den politiske moralisme inden for den østeuropæiske tradition, der forvandler alle modsætninger inden for arbejderbevægelsen til udtryk for kampen mellem det gode og det onde.

Hun er imidlertid ortodoks kommunist i sin opfattelse af politisk teori og i sin holdning til kollektivism og individualisme: Hun ser ikke Nexøs kritiske, tvetydige skildring af Pelles massearbejde i III. bind, fordi hun ikke har politiske forestillingsvne til at tage Mortens anarkistisk farvede overvejelser alvorligt. På samme vis har hun ikke tilstrækkelig politisk

fantasi til at få øje på Nexøs anklager mod strejkestrategien for at være virkningsløs i det store perspektiv, for tiltroen til strejkevåbnet har været slag- og nagelfast i den kommunistiske teori siden bevægelsens fødsel.

Lige så traditionelt betragter Kosmalla forholdet mellem kollektivism og individualisme. Hun ser i Pelles erobring af ensomheden et felttog mod massearbejdet og klasseopfattelsen. Hun kan således næppe forestille sig massearbejde uden partiet, endsige intellektuelt tankearbejde uden for partiets rammer.

Nyere dansk marxistisk kritik

Som nævnt kunne man måske forvente en større uafhængighed af den neurotiske og altbeherskende splittelse mellem socialdemokrater og kommunister fra mellem- og efterkrigstiden i nyere marxistisk kritik og dermed en større historisk åbenhed over for ideologiske nuancer i arbejderbevægelsen før I. Verdenskrig. Denne forventning indfries imidlertid kun delvist.

Anker Gemzøe

I én af 70'ernes mest omfattende analyser af romanen, Anker Gemzøes *Pelle Erobreren - en historisk analyse*⁴⁶ tiltræder Gemzøe det standpunkt, som også Kosmalla hylder, at Pelles udvikling i IV. bind betyder et borgerligt tilbageskridt i forhold til hans rolle som strejkeleder i III. bind både i ideologisk og litterær forstand.

Gemzøe ser nok i et vist omfang distancen mellem forfatteren og helt i III. bind, men tolker den som udtryk for en splittelse i Nexøs sind mellem reform og revolution.

»Og alligevel fremstår Morten og især arbejdermassens umiddelbart revolutionære reaktioner, som allerede antydet, flere steder som kritisk alternativ til Pelles hovedlinje. Det viser arten af den modsætning, der er i teksten mellem den »legale« organiserede økonomiske kamp og den åbne, voldelige kamp: psykologisk set en *ambivalens*, litterært en *tvetydighed* og under ideologiens synsvinkel en *antinomi*, d.v.s. skærende modstrid mellem to tilsyneladende lige rigtige principper.«⁴⁷

Først med Lenin mener Gemzøe, at den politiske revolutionsteori opnår

en stringens, der ophæver det, han kalder II. Internationales antinomi. Men ret beset er det svært at betragte Nexø som medium for uafklarede politiske og strategiske standpunkter i Socialdemokratiene. Det er ganske vist rigtigt, at han i løbet af III. bind ophober ideologiske modsætninger og driver dem til det yderste. Dette er imidlertid udtryk for en omhyggelig komposition, der leder frem mod IV. binds menneskelige krise og efterfølgende ideologiske og personlige afklaring. Nexø vælger massebevægelsen med Pelle som 'leder' i III. bind, selv om han er kritisk over for indholdet, fordi den anarkistiske 'bevægelse' ikke har nogen fremtid i Danmark. Diskussionen mellem de to politiske holdninger er således ikke en afspejling af uafklarede strategiske positioner i II. Internationale. Nexø er særdeles afklaret.

Pelles isolation fra bevægelsen, og den menneskelige og åndelige udvikling, der er et resultat af hans opgør med sin 'socialdemokratiske fagforeningsperiode', ses som udtryk for »den borgerlige udviklingsromans genretvang«. Gemzøe er således ikke i stand til at se den tætte kompositoriske og ideologiske sammenhæng, der er mellem III. og IV. bind. Den dobbelthed af betagelse og kritik af massestrejken, der udfoldes i III. bind, er set fra kompositionens synsvinkel det, der gør skildringen unik.

III. bind kan imidlertid kun rumme denne dobbelthed af betagelse og beundring og kritisk refleksion, fordi strejken betragtes fra et politisk standpunkt, der først rigtigt udfoldes i IV. bind, hvor Pelle med sin kooperationsstrategi kobler mellem den gamle bevægelse og den anarkistiske inspiration. *III. bind kan således ikke tænkes uden IV. bind*, også selv om Nexø - med Aage Henriksens ord - »må tvinge ham frem ved skæbnegreb, som ikke findes usandsynligere i nogen guvernanteroman«. ⁴⁷

Individualisme og ensomhed. Carsten Jensen

Som for Gemzøe er det for andre nyere litterater »individualismen«, der er en af de afgørende anstødssten for anerkendelsen af *Pelle Erobreren* som 'rigtig' »proletarroman«. »Individualisme« er uløseligt sammenkoblet med begrebet »borgerlig udviklingsroman«.

Anklagen er som tidligere nævnt oprindeligt socialdemokratisk og anvendes som værn mod den kritik af arbejderbevægelsen, som Nexø rejste i IV. bind. »Individualismen« anses således som udtryk for et brud i romanen, som et særligt problem i IV. bind. ⁴⁹

Også Carsten Jensen anholder - i en i øvrigt fordomsfri analyse - værket for letfærdig omgang med individualistiske forestillinger: »Jeg'ets hellighed« hedder syntesen. I sjælens lykkeland skal almuens drøm forsones

med principperne for den socialdemokratiske bevægelse, folkelig spontaneisme med reformisme, tusindårsriget sættes på en realiserbar formel, og Socialdemokratiets abstrakte borger fyldes med almuens utopiske lykkeforventninger. Den politiske konsekvens var kooperationstanken. Den gamle drøm om et land uden herrer skal realiseres i landet, hvor enhver er sin egen herre. Det forjættede land, som folket når frem til efter sin tusindårige vandring, ligger i Bispebjergs kålhaver.

Er det et værdigt sted at slutte for eventyret om folkets store kamp?«⁵⁰ - Åbenbart ikke! Hos Carsten Jensen karakteriseres pudsigt nok så at sige på kommunistisk vis det 'borgerlige' element hos Nexø som socialdemokratisk!

Når Carsten Jensen kobler Socialdemokratiet sammen med forestillinger om den abstrakte borger, hænger det sammen med Socialdemokratiets accept af de parlamentariske institutioner.

Skulle Nexø virkelig alligevel være sponsor for selv samme ideologi, selv om han faktisk utvetydigt tager afstand fra bevægelsens parlamentariske strategi? Nej vel?! Nexøs »hellige menneske« forkaster Socialdemokratiets bevægelsesdisciplin og herunder også den parlamentariske strategi, som bevægelsen lige op til vore dage har været så berygtet for. Det er svært at få øje på »den abstrakte borger« i Pelles kooperative patriarkat.

For Nexø står den enkelte ikke til ansvar over for partiledelsen, men kun over for sig selv - forstået som det »guddommelige« i mennesket. Kravet om anerkendelse af det guddommelige i mennesket er et krav til individualiteten, et optimalt etisk, politisk og intellektuelt krav til *alle* i underklassen. Det burde måske nok have været et budskab, som kunne have vundet genklang i 68-generationen, men i 70'erne fortrængte arbejderisme og 'leninisme' interessen for libertære politiske alternativer til de 'tunge' traditioner i arbejderbevægelsen.

Selv om Anker Gemzøes og Carsten Jensens analyser ligger langt fra hinanden i tid og indhold - Carsten Jensens bog er faktisk ment som et opgør med de sekteriske traditioner i 70'ernes litteraturkritik - så reflekterer de begge visse idiosynkratiske teoretiske reflekser fra 70'erne. Dette gælder også andre Nexø-analyser fra disse år.⁵¹ For Nexø var vægningen af det enkelte menneske ment som et venstreopgør med bevægelsens politiske træghed. Socialdemokratiet afviste senere angrebet. De stemplede det meget bekvemt som borgerligt, en karakteristik, der passer fortrinligt ind i den ideologikritiske tradition, som Gemzøe i hvert fald til dels repræsenterer på dette tidspunkt, hvor litteratens hellige kald gik ud på at afsløre, isolere og tilintetgøre borgerlige ideologiske elementer i den ideologiske sfære. For Carsten Jensen, der er ude i et opgør med ideologikritikken og sympatisk nok søger efter det folkelige, men nok en særlig variant af det folkelige, er

det åbenbart mere bekvemt, at stemple det afvigende hos Nexø som socialdemokratisk. Nexø er ham ikke anarkistisk nok. For alle positioner er det dog fælles, at fjenden søges til højre for en selv. Altid til højre. En politisk og kulturpolitisk forståelse, der opfatter socialisme og socialistisk litteratur som værende i absolut modsætning til den interesse, der vies individualiteten i dannelsesromanen, er tydeligvis bundet til den opfattelse af forholdet mellem individualisme og kollektivism, som prægede både II. og III. internationale.

Nexø distancerede sig fra de varianter af udviklingsromanen, som han havde behov for. Pontoppidans desillusionerede udviklingsroman overvandt han ved at sætte sin helt i spidsen for en ny samfunds-omvæltende klasse. H. C. Andersens harmonisering af helt og samfund overvandt han ved at lade sin helt føre kampen mod samfundet uden for samfundet. Oehlenschlägers dovne lykkebarn forkastede han ved at holde sin helt i den hårdtarbejdende underklasse og lade arbejdet være adelsmærket for det nye selvbevidste proletariat.

Man kan ikke være uenig med Gemzøe når han kritiserer romanen for at munde ud i en »gigantisk naturalisering«. Men er det formens tyranni, der lægger dette indhold ned over Nexøs syndige hovede? Udviklingsromanen er jo ikke bundet til naturalismen. På trods af de naturalistiske toner i afslutningen,⁵² var IV. binds sidste erobringstogt - Pelles erobring af sig selv - en afgørende gevinst for værket, foruden hvilken det ikke kunne have opnået den kritiske styrke, som har gjort det til en klassiker.

Pelle og kvinderne

Lad os som et af de sidste punkter i denne gennemgang af *Pelle Erobreren*s kontroversielle sider redegøre for kvindernes betydning i Nexøs univers - et område, hvor Nexø - unægteligt delvis med rette - er anset for at være bærer af højst traditionelle synspunkter og holdninger.⁵³

Kvinderne er bærere af positive værdier i *Pelle Erobreren* i en sådan grad, at forholdet til forskellige kvinder definerer etaper i heltens udvikling. De første kvinder i Pelles voksenliv repræsenterer Arkens verden: prinsessen Hannes erotiske og den lille Maries moderlige ambitioner symboliserer Arkens radikale drøm om en fremtid på trods af alt. Marie er ham ikke nok og Hanne brænder han sig på, og i konsekvens heraf søger han over i en helt anderledes (mande)verden. Her er forestillingerne om et bedre liv mere prosaiske og metoderne til at realisere det mere håndfaste. Men Pelles kamp i arbejderbevægelsen udelukker kvinderne i dobbelt forstand: bevægelsen

organiserer jo for det første ikke kvinderne, men strategien baserer sig heller ikke på kvindernes liv, endsige tager noget hensyn til det. Pelles arbejderbevægelse svigter disse to kvinders drømme både i den 'lille' og den 'store' historie. Umiddelbart går Hanne til i den hårde vinter og Maries familie bliver splittet.

Pelle møder imidlertid Ellen, der forener Hannes og Maries sider i én gådefuld kvinde; det bliver hende, der skal lære Pelle socialisme. I III. bind har især erotikken stadig karakter af 'farligt område'. I dette bind er der et modsætningsforhold mellem kærlighed og politik, mellem kvindens og mandens verden. Ellens »mørke og skyggefulde« øjne »sugede hans Lys til sig«, og Pelles ansigt får et »stillestående Præg af Lykke«. Hans intellekt, der er bundet til bevægelsen, går tabt i den intime kontakt med kærligheden og kvinden.

Denne umiskendelige antifeministiske tone forsvinder ganske i IV. bind. Det hænger først og fremmest sammen med, at Nexø i løbet af III. bind skifter planer for værkets slutning. I forordet til romanen skriver Nexø oprindeligt: »Sidste bind foregår i København, som det nu er, gennemorganiseret og styret af arbejderhænder - Folkets København.«⁵⁴ Han er i løbet af skriveprocessen blevet kritisk over for denne slutning og det Socialdemokrati, der skulle bære bevægelsen frem; Nexø udtaler selv efter IV. binds offentliggørelse om slutningen: »Sidste bog er en ouverture til fremtiden, men det De får at se er *at Pelle erobrer sig selv, sit eget jeg.*« Det ville synes jeg, være urigtigt at skrive en bog på fire bind blot for at lade Pelle erobre magt, rigdom eller andet udvortes...«⁵⁵

Han har brug for Ellen i IV. bind, og derfor laver han hende lidt om for at lægge afstand til den i hvert fald delvis negative skikkelse fra starten af »Den store Kamp«.⁵⁶

Hun ofrer sig i slutningen af III. bind for sine børn ved at prostituere sig, og i IV. bind ophøjes hun ved denne selvopofrende gerning. I fængslet indser Pelle, at en strategi, der negligerer kvinden og tror at verden kan indrettes efter mandlige lønarbejders forudsætninger, er dømt til at mislykkes. Han overvinder modsætningen ved at udnævne kvindens natur til organisationsprincip for bevægelsen, altså Kooperationen: »Som et godt og kærligt hjem, hvor ingen rendte den anden ned, skulde Verden være - mere indviklet var det ikke!«⁵⁴ Pelle har lært princippet af Ellen, og de andre mænd i bevægelsen må lære af deres koner. Arbejde (for hjemmet) og politik er nu samme sag. Politikken skaffer nu brødet i modsætning til tidligere, hvor det truede brødet. Følgelig mister erotikken og kærligheden sin farlige karakter for manden. Pelle og Ellens nye samliv i »Gryet« er et orgie af erotisk naturtilbedelse.

Eftertiden har imidlertid vist, at kvinden ikke ønskede denne tilbedelse som passiv natur, for selv i Gryets paradisiske verden var kvindens rolle begrænset: hun kunne være inspirationskilde for manden, men hun var aldrig tiltænkt en aktiv og selvstændig politisk rolle.

Ikke desto mindre så åbner denne feminisme hos Nexø - hvor mandlig den end er i sine forudsætninger - for en nøgtern analyse af arbejderbevægelsens antifeministiske træk og kønsligt indsnævrede politiske målsætninger. Et forhold, der har svækket fagbevægelsen i snart et århundrede efter. Nutidens fagbevægelse har vel at mærke stadig ikke overvundet sin bundethed til mandens verden.

Det sidste skud på stammen - filmen om Pelle

Først 70 år efter *Pelle Erobrerens* første udgivelse på Gyldendal opnåede dette, et af dansk litteraturs mest epokegørende værker, at blive filmatiseret. *Ditte Menneskebarn* derimod kom først på lærredet, også selv om dette værk aldrig fik nær samme folkelige udbredelse som *Pelle Erobreren*. Filmatiseringen af *Ditte Menneskebarn* koncentrerer sig da også om de to første og mest folkelige bind af romanværket - epos'et om proletarkvinden som moderskikkelse.

Måske skyldes denne *Pelles* status af nr. 2 atter engang værkets kontroversielle karakter. *Pelle Erobreren* opnåede at have et politisk og kulturpolitisk tilhørsforhold fra 1910, hvor Nexø blev medlem af Socialdemokratiet til hans brud med partiet i 1919. Siden da svævede værket mere eller mindre mellem fløjene. Kommunisterne tog ganske vist senere værket (og Nexø) til sig, men ikke uden visse fortolkningsmæssige forholdsregler. Som det forhåbentlig er fremgået af behandlingen ovenfor. Desuden havde de danske kommunister næppe - ideologisk velvilje eller ej - haft kapital til investeringer i filmbranchen.

Først 20 år efter Nexøs død havde det ideologiske stormvejr, der i mange år fulgte i Nexøs fodspor, lagt sig så meget, at den gamle fagbevægelse kunne tage hjertebarnet til sig igen.

På trods af tilknytningen til fagbevægelsen blev filmen om Pelle en film om Pelles barndom, *inden* marchen til byen, *inden* det politiske erobringstogt rigtigt sætter ind. Ydermere er det evident, at »Barndoms« politiske aspekter - den 'store' historie - er vejet til fordel for fortællingen af den 'lille' historie. D.v.s at Lassefar og Pelle fremstår klarere som individualiteter end som repræsentanter for henholdsvis almue og arbejderklasse.

Det er frem for alt Nexøs styrke i *Pelle Erobreren* - også i »Barndom«

- at han begriber og fremstiller sine personer historisk og altså også evner at fremstille dem som personer i forvandling. Nexø har den evne som Georg Lukács kalder »evnen til at hæve det personligt-tilfældige ved den individuelle skæbne op til et bestemt konkret alment niveau«. ⁵⁸ Det betyder, at udviklingen i forholdet mellem Pelle og Lasse i romanen ikke blot skal opfattes som forholdet mellem to skæbner, men forstås som udviklingen af proletariatets ny omverdensforståelse og klassebevidsthed i almuens skød. Bille August har imidlertid åbenlyst ikke fundet Nexøs fremskridtsoptimisme troværdig set fra slutningen af i 1980'erne.

Filmen om Pelle Erobrerens barndom blev således ikke et epos om proletariatets fødsel i almuens skød, *men en filmatisering af en historie om et inderligt forhold mellem en far og søn under fattige kår på Bornholm for 100 år siden*. Denne historie fortæller den så til gengæld mesterligt, med stor sans for Nexøs indsigt og kærlighed til barnet og psykologiske og sociale indsigt i almuens 'store' folkelige skikkelser. I denne henseende synes Bille Augusts talenter at være sammenfaldende med Nexøs. Filmen fanger til fulde Nexøs enestående humanistiske forståelse for sit stof - almuens karakter og vilkår. Ingen anden forfatter har nået Nexø til sokkeholderne i denne henseende - heller ikke andre forfattere i det folkelige gennembrud, som f.eks. Skjoldborg og Aakjær med deres langt mere 'stive' naturalistiske opfattelse af 'karakteren' blandet med en åbenlyst moraliserende forfatterholdning til deres stof.

Filmen kan imidlertid næppe undgå at få problemer, når den, som annonceret, om et par år skal fortsætte sin fortolkning af *Pelle Erobreren*. SID ønsker at filmen skal inddrage stof både fra II. og III. bind, som formanden Hardy Hansen flere gange har udtalt.

I slutningen af filmatiseringen af »Barndom« bliver vi efterladt med en desillusioneret Pelle, der afslutter sin barndom med en flugt fra landet. Hos Nexø derimod spiller sollyset i Pelles lyse hårtop, da han ved fuldt dagslys en sommerdag forlader sit barndomsmiljø. Han vender med en vis vemod og kærlighed Stengården ryggen for at begive sig ind til den forjættede købstadsby, hvor han skal fortsætte sit historiske erobringstogt. Hos August derimod tager far og søn afsked i hemmelighed en regnvåd kold aften i en trøstesløs plovfure. Mulighederne synes udtømt på landet, men heller ikke forude i Augusts tolkning synes der at vente nogen forjættelse.

Bille August har ligeledes systematisk undladt at udstyre Pelle med den lykkedrøm, der er så central for Pelles udvikling hos Nexø, og som danner et af de vigtigste bindeled mellem almuens og proletariatet. Dette er for så vidt konsistent nok i filmens selvforståelse, men hvordan det skal hæve Pelle op til den status af 'verdenshistorisk individ', ⁵⁹ som han får hos Nexø i de

efterfølgende bind, er en anden sag.

Filmen vil nok blive nødt til at foretage 'et hop' og datere Pelles udvikling af selvstændig politisk bevidsthed og selvfølelse til tidspunktet for hans ankomst til byen. Om filmen vil være i stand til at fremstille drengens udviklingsforudsætninger i hans enestående sjælelige ressourcer, grundlagt i barndommens net af myter og hårdt tilkæmpede sejre er foreløbig et åbent spørgsmål. Hos August er Pelle skildret som offer for de sociale tilstande snarere end som helt på trods af disse.

Et andet vigtigt spørgsmål står tilbage. Vil filmen lægge vægt på at skildre Nexø's selvstændige politiske standpunkt og hans kritiske holdning til sin samtids politiske strømninger, eller vil den som det så ofte før er gjort, forsøge at knytte Nexø til en af siderne i den politiske datid eller eftertid? Vil den fremstille Nexø's skepsis over for strejkestrategien og arbejderhelten, »Lynet«, vil den skildre hans skepsis over for den Kristus-lignende, men sandhedssøgende Morten, vil den forsøge at formidle Nexø's radikale krav til bevægelsen og det enkelte individ om selvstændig refleksion og menneskeligt ansvar?

Et ukritisk strejkeepos bygget på »Lynets« fantastiske gerninger har vi i hvert fald ikke brug for, men der er vel gudskelov ret beset heller ikke noget i Bille Augusts hidtidige arbejde med romanen, der peger i retning af en sådan tilbøjelighed for heroisering.

Noter

1. Jeg koncentrerer mig i det følgende om, hvad man kunne kalde værkets politiske receptionshistorie, d.v.s. om behandlinger, der forholder sig eksplicit politisk til *Pelle Erobrerens* fortolkning af arbejderbevægelsens fødsel.
2. Martin Andersen Nexø: *Pelle Erobreren* I-IV, Gyldendals Tranebøger 1978, III., s. 329. Henvisninger til de enkelte bind i værket vil fremover blot blive angivet med romertal.
3. III, s. 274.
4. III, s. 290.
5. Ibid.
6. III, s. 208.
7. Jvf. f.eks. Lise Tøgeby: *Var de så røde*. Fremad 1968.
8. III, s. 48 f.
9. III, s. 178.
10. F.eks. den danske anarkist Jean Jacques Ipsen (1857-1936).
11. Nexø stødte på forestillinger om en væbnet anarkistisk revolte i Spanien. Han har beskrevet sit møde med oprørske anarkistiske husmænd i novellen »Mellem Husmænd« (1903). Novellen er bl.a. bragt i novellesamlingen *Soldage*,

Gyldendal 1903.

12. III, s. 161.
13. Jean Jacques Ipsen: »slip menneskene løs« i Carl Heinrich Petersen: *Danske revolutionære I*; Borgen 1973, s. 114.
14. III, s. 49.
15. III, s. 180.
16. III, s. 291.
17. Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø 1869-1919*, Gyldendal, 1981, s. 363 f.
18. Jvf. Houmann 1981, s. 363 f. Andre kritiske indlæg forholdt sig ikke specifikt til det politiske indhold i romanen.
19. Citeret efter Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, Hans Reitzel 1975, s. 253.
20. Ibid., s. 254.
21. Ibid., s. 255.
22. IV., s. 176.
23. IV, s. 134 f.
24. Jean Jacques Ipsen 1973, op. cit., s. 110.
25. Bakunin, Krapotkin, Malatesta m.fl.: *Anarkismen - en antologi*, ved Chr. Mailand, Rhodos 1970, s. 254.
26. IV, s. 179.
27. IV, s. 120.
28. Jvf. Houmann 1981, s. 339ff.
29. Jvf. Henrik Yde: »Pelle Erobreren som højskoleforstander« i *Årsskrift fra Krabbesholms Højskole 1987*. Henrik Ydes artikel er en tiltrængt og fordomsfri indføring i Nexø's tilknytning til højskolebevægelsen.
30. III, s. 18.
31. Citeret efter *Omkring Pelle Erobreren* 1975, op. cit. s. 255.
32. Jeg har i min fremstilling af sovjetiske behandlinger været afhængig af såvel sprogligt tilgængelige oplysninger om sekundærlitteraturen som selve sekundærlitteraturen i sproglig tilgængelig form. Her bygger jeg først og fremmest på Børge Houmanns research. Den østtyske forskning, repræsenteret i min behandling ved Erika Kosmallas dissertation, er ikke intenderet belyst fuldstændigt. Nyere forskning, repræsenteret ved Antje Mayfarth er f.eks. ikke medtaget.
33. L. Bljumfeld: »For en kritisk revision af værker skrevet af S.S.S.R.'s venner«, citeret efter Houmann, 1975, s. 162.
34. A. Dymjsjits: »Pelle Erobreren«, citeret efter Houmann, 1975, s. 308.
35. Ibid. s. 307 f.
36. Han protesterede dog over visse synspunkter i biografien, nemlig hans forfatterskabs postulerede afhængighed af Maxim Gorkijs forfatterskab. Han skriver i et brev til A. Dymjsjits: »Er det nødvendigt at skrive så snævert nationalistisk om litteratur, som De her gør det, i et land der har ydet en så umådelig stor indsats for menneskehedens åndelige og fysiske udvikling? Er det f.eks. nødvendigt, at De regelmæssigt, når De finder noget værdifuldt hos mig, henviser til Maxim Gorkij som forbillede?« (Min oversættelse - LGJ). Brev nr.

751 i *Breve fra Martin Andersen Nexø*, i udvalg og med kommentarer ved Børge Houmann, bind 2, Gyldendal 1972.

37. Digtet er bl.a. optrykt i Martin Andersen Nexø: *Digte*, 2. udgave, Gyldendal 1951.
38. IV, s. 227 f.
39. IV, s. 229.
40. IV, s. 19 f.
41. Houmann 1981, op. cit., s. 277-348.
42. Ibid., s. 332.
43. Ibid.
44. Erika Kosmalla: *Probleme des Übergangs vom kritischen zum sozialistischen Realismus im Schaffen Martin Andersen Nexøs*, Greifswald 1965 (mikrofilm af duplikat haves på Det Kongelige bibliotek), s. 179. De bragte citater fra afhandlingen er oversat af mig (LGJ).
45. Ibid. s. 183.
46. Anker Gemzøpe: *Pelle Erobreren - en historisk analyse*, Vinten 1975. Anker Gemzøpe har senere behandlet romanen med et på visse punkter afvigende resultat. Grunden til at jeg fremdrager hans analyse fra 1975 bunder i, at jeg ønsker at forfølge de receptionshistoriske linjer op gennem historien - og således også den nyere historie. Anker Gemzøpe gentager imidlertid også de afgørende pointer - som jeg i denne behandling kommer ind på - i sin analyse af værket i *Dansk Litteraturhistorie VII.*, Gyldendal 1984 (s. 175-88), især hvad angår tolkningen af III. og IV. bind, selv om han her generelt giver udtryk for en større anerkendelse af værket som en epokegørende socialistisk roman end i 1975.
47. Ibid., s. 55.
48. Aage Henriksen: *Gotisk tid*, Gyldendal 1971, s.192.
49. En behagelig undtagelse udgør i den henseende Lisbeth Holst og Knud Wentzels analyse af *Pelle Erobreren* i *Solidaritet og individualitet*, Fremad 1975. Det fremstilles i deres analyse, hvordan individualitet og solidaritet for Nexø er gensidigt betingede begreber fra romanens start til slut, og hvordan dette manifesterer sig i romanens komposition.
50. Carsten Jensen: *Folkelighed og utopi*, Gyldendal 1981, s. 72.
51. Dette gælder f.eks. Finn Storgaard: *Drift og klassekamp hos Nexø* (duplikeet specialeopgave 1974 - tilgængelig på Det Kongelige Bibliotek).
52. Nexøs udviklingsoptimistiske tolkning af forholdet mellem menneske og natur som enhed, vækst og erobring er ikke traditionelt naturalistisk. Sven Møller Kristensen kalder dette vækstevangelium i det folkelige gennembrud for en »ny folkelig naturalisme«, Gyldendal 1974, s. 176. Jeg tilslutter mig denne bestemmelse.
53. Den mig bekendt mest omfattende behandling af Nexøs kvindesyn repræsenterer Elise Andersen: *Pelle Erobreren. En analyse med hovedvægt på symbolbrug og kvindebillede*, Arkona 1983. Det er Elise Andersens opfattelse, at Nexø er bærer af et traditionelt mandligt kvindesyn, der reducerer kvinder til natur.

54. Citeret efter Houmann 1981, op. cit., s. 323.
55. Ibid.
56. Nexø går ikke af vejen for - også grundlæggende - at ændre en personkarakteristik midt i et værk, hvis det passer i hans politiske kram. Det sker f.eks. i et vist omfang med Ellen i *Pelle Erobreren*. Da han senere (efter et desillusionerende engagement i dannelsen af en kommunistisk venstrefløj omkring den russiske revolution) midt under *Ditte Menneskebarns* tilblivelse (1917-21) mister tiltroen til den folkelige radikalitet og styrke i Danmark, ændrer han med ét slag adskillige centrale personers grundlæggende karaktertræk i romanen. Dette fremtræder så meget desto mere grelt som 'karakteren' i det folkelige genembruds tradition for en »ny folkelig naturalisme« betragtes som en naturgiven grundsten i personlighedsdannelsen. Dette naturalismekoncept kommer måske især til udtryk i *Ditte Menneskebarn*. I sit langt senere opgør med 'Pelle' i erindringsromanen *Morten hin Røde* er han heller ikke smålig, når det drejer sig om at fælde den tidligere helt. Pelle fremstilles her fra første færd som en ormstukken karakter med svigefulde reformistiske bagtanker.
57. IV, s. 179.
58. »Die intellektuelle Physiognomie des künstlerischen Gestaltens« i *Georg Lukács Werke*, bind 4, Luchterhand Verlag 1971, s. 157.
59. For nu at blive i Lukács' begrebsverden. Udtrykket »Det verdenshistoriske individ« optræder i Lukács' analyse af historiske romaner og betegner en historisk lederskikkelse, der optimalt udtrykker tidsalderens intellektuelle og åndelige strømninger og potentialer. Jvf. *The historical Novel*, Penguin Books 1976.